

ОЦІННІ МОВЛЕННЄВІ АКТИ В ТИПОЛОГІЇ МОВЛЕННЄВИХ АКТІВ

Приходько Г. І.

Запорізький національний університет

Статтю присвячено розгляду питань, пов'язаних з аналізом виникнення оцінки у висловлюванні. Особлива увага звертається на іллокутивний та перлокутивний ефект мовленнєвих актів оцінки.

Ключові слова: оцінка, мовленнєвий акт, іллокуція, перлокуція.

Приходько А. И. Оценочные речевые акты в типологии речевых актов. В статье рассматриваются вопросы, связанные с анализом появления оценки в высказывании. Особое внимание уделяется иллокутивному и перлокутивному эффекту речевых актов оценки.

Ключевые слова: оценка, речевой акт, иллокуция, перлокуция.

Prihodko A. Evaluation speech acts in the typology of speech acts. In this article questions connected with the analysis of the appearance of the evaluation in the utterance are discussed. Particular attention is paid to the illocutionary and perlocutionary effect of evaluation speech acts.

Key words: evaluation, speech act, illocution, perlocution.

Постановка проблеми. Вивчення мовленнєвої діяльності в руслі сучасних лінгвістичних напрямків – психолінгвістичного, когнітивного, прагматичного – дозволяє поглянути на мовні явища в динаміці, зумовленій закономірностями мовленнєвого мислення і прагматичними факторами мовленнєвого спілкування.

Мінімальною одиницею мовленнєвого спілкування вчені вважають мовленнєвий акт. Як відомо, термін «мовленнєвий акт» інтерпретується дослідниками по-різному. Термін «мовленнєвий акт» (далі – МА) використовується як для позначення структурних компонентів МА, так і для позначення мовленнєвого акту в цілому. У структурі мовленнєвого акту виділяють чотири рівні: локуція, пропозиція, іллокуція і перлокуція. Під локуцією розуміють «акт власне виголошення речення» [9, 23]. У визначенні поняття іллокуція (іллокутивний акт) ми дотримуємося точки зору О.В. Падучевої: іллокуція – це реалізація комунікативного наміру. Під перлокуцією розуміють вплив, який це висловлювання здійснює на адресата. При цьому мається на увазі «не сам факт розуміння адресатом змісту висловлювання, а ті зміни в

стані чи поведінці адресата, які є результатом цього розуміння» [3, 247].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку Д.М. Шмельова, «різні іллокутивні акти, наприклад, твердження, часто мають на меті досягнення певного перлокутивного ефекту (наприклад, повідомлення про щось або твердження мають на увазі переконати в чомусь співрозмовника, тим більше це справедливо для питання, прохання чи наказу, спрямованих на відповідну вербальну або поведінкову реакцію адресата» [3, 249].

Питання про включення або не включення перлокуції в структуру мовленнєвого акту в теорії мовленнєвих актів є дискусійним. Так, деякі вчені вважають, що мовленнєвий акт необхідно чітко відмежовувати від перлокуції, так як остання може і не бути досягнута за допомогою мовних засобів [8, 24]. Інші дослідники вважають перлокуцію обов'язковим компонентом структури МА, вважаючи, що без досягнення перлокутивного ефекту МА не можна вважати завершеним [3, 248]. Ми вважаємо, що включення перлокуції в структуру мовленнєвого акту є логічно вірним і доцільним: якщо під МА розуміти мовленнєву дію, то закономірною видається необхідність аналізу результатів

цієї дії (перлокуції). Крім зазначених вище компонентів, в структуру МА входить саме висловлювання.

Дуже влучно визначає сутність мовленнєвого акту С. Левін: «Головна думка, що лежить в основі поняття мовленнєвого акту, полягає в тому, що крім висловлення власного змісту, речення може також здійснювати деяку дію: воно може стверджувати щось, питати про будь-що, наказувати, попереджати, обіцяти тощо» [6, 334]. Обов'язковою ознакою будь-якого МА є і комунікативний намір (інтенція): якщо адресант в процесі сприйняття МА вірно визначає комунікативний намір адресата, то можна говорити про успішне здійснення мовленнєвого акту.

В лінгвістичний ужиток поняття мовленнєвого акту як одиниці вербальної комунікації було введено вченими Оксфордської школи (Дж. Остін [8], Дж. Серль [12]) та їх послідовниками (Г.П. Грайс [15], Н.Д. Арутюнова [1]). Теорія мовленнєвих актів знаходиться в центрі уваги лінгвістів, оскільки дозволяє розглядати комунікативну діяльність функціонально, виділяючи в структурі спілкування іллокутивну функцію. Під типом мовленнєвих актів розуміють модель, зразок однорідної групи мовленнєвих актів, які характеризуються певними спільними ознаками, що відображають той чи інший конкретний аспект вербальної людської комунікації [2, 32 – 34].

Мета запропонованої статті полягає у розгляді особливостей оцінних мовленнєвих актів та визначенні їх місця ієрархії мовленнєвих актів взагалі.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи оцінні мовленнєві акти, ми спираємося на класифікацію МА, запроповану Дж. Серлем [12], який виділив базисні типи МА. Використовуючи даний родо-видовий принцип типології МА, З.К. Теміргазіна виділяє основні типи оцінних мовленнєвих актів та їх різновиди: «Відповідно до семантики оцінки – вираженням ставлення мовця в поняттях «добре / погано» – основними видами оцінних мовленнєвих актів є осуд й схвалення; інші види, зберігаючи інваріантне значення, варіюють в різній мірі іллокутивну функцію відповідно до інтенсивності оцінки або перлокутивного впливу на адресата» [14, 57]. Іллокутивна сила може бути

не виражена експліцитно мовними засобами. Однаковий пропозиційний зміст в різному прагматичному оточенні представлятиме різні мовленнєві акти.

МА, як ми вже відзначали вище, практично одногосно визнається одиницею мовленнєвого спілкування. Вивчення такої самостійної, структурно замкнутої одиниці, як МА, послужилося підставою для дослідження окремих мовленнєвих актів з метою осягнення всього різноманіття особливостей функціонування людської мови, закономірностей організації мовленнєвої діяльності людини.

В прагмалінгвістиці виділяють мовленнєві акти, в яких семантика висловлювання не збігається з їх іллокутивною функцією. Такі мовленнєві акти називають непрямими. Дж. Серль, досліджуючи різницю між прямими і непрямими мовленнєвими актами, виділив три типи висловлювань, які протиставлені «буквальним висловлюванням». До таких він відносить метафору, іронію і непрямі мовленнєві акти: «Проблема функціонування метафори є окремим випадком більш загальної проблеми – а саме, пояснення того, як розходяться значення мовця і значення речення або слова. Іншими словами, це окремий випадок проблеми, як виявляється можливим говорити одне, маючи на увазі щось інше; як вдається повідомити щось в тих випадках, коли мовець і слухач знають, що значення спожитих мовцем слів не відповідають точно і буквально тому, що він мав на увазі. Інші випадки розриву між значеннями висловлювання мовця і буквальною значенням речення – це іронія і непрямі мовленнєві акти» [11, 308].

В прагматиці можна виділити ще один тип такого комунікативного «розриву». На відміну від вищевказаних ситуацій, які характеризуються невідповідністю «сказаного» і «значущого», в цих мовленнєвих ситуаціях спостерігається «непряма адресація» висловлювання. В таких випадках мовець, звертаючись до слухача, насправді адресує цю інформацію присутній третій особі. Таким чином, можна говорити про наявність «хибного» і «істинного» слухача. Причинами виникнення таких прагматично неординарних ситуацій, на нашу думку, є соціальні, етичні фактори, а також мовленнєва стра-

тегія і тактика мовця, яка диктується відповідними умовами комунікації.

В фокусі сучасних дослідників, як ми вже відзначали, сьогодні знаходяться питання прагматики, проблеми особистості комуніканта, способи найбільш адекватного вираження різного роду смислів, в тому числі оцінних. Продуктивною є ідея про класифікацію та систематизацію мовленнєвих актів в так звані «комунікативно-семантичні поля» і «комунікативно-семантичні групи». Під комунікативно-семантичною групою розуміють «сукупність речень даної мови, члени якої мають певне іллокутивне призначення, яке зумовлює типізований вираз того чи іншого мовленнєвого наміру, містять показники свого іллокутивного призначення і є стандартними засобами вербального спілкування, що відбивають прагматичну синонімію речень і парадигматичні відносини між різними способами виразу мовленнєвих намірів» [5, 3].

В оцінних мовленнєвих актах семантичною основою є категорія оцінки. Критично осмислюючи те місце, яке відводить Дж. Серль оцінним мовленнєвим актам у загальній типології мовленнєвих актів, О.М. Вольф пише: «...клас експресивів» представляється доцільним розуміти значно ширше, ніж це робить Дж. Серль, зараховуючи до них а) зумовлені соціальними конвенціями вибачення, подяки, поздоровлення тощо); б) оцінні висловлювання, які належать індивідуальним суб'єктам, що мають своєю іллокутивною метою виразити емоційний стан або призвести емоційний вплив на слухача, засноване на схваленні і осудженні в широкому смислі слова [4, 167].

Концептуально важливим є виявлення одиниць національно-культурної специфіки мовленнєвого спілкування і введення поняття національно-культурного стереотипу (термін Ю.С. Прохорова) як одиниці аналізу [10, 41]. Кожному етносу притаманні свої національно-культурні стереотипи, що визначають мовленнєву поведінку. На наш погляд, зіставлення стереотипів в оцінній діяльності представників різних народів дозволяє виявити національну специфіку мовленнєвої поведінки, культурні традиції в ній.

Якщо успішність мовленнєвого акту регулюється, на думку багатьох учених, дотриманням принципів «кооперативного співробіт-

ництва», то основним фактором стилістичної маркованості в процесі спілкування є мовленнєва ситуація. В.М. Телія наводить набір мовленнєвих ситуацій, які, на її думку, є базовими для соціально-рольової типології. Перш за все вона виділяє «нейтрально стилістичну ситуацію», або «мовленнєвий стандарт – це коли соціальні відносини партнерів не вносять жодних «слідів» в тип мовлення (від офіційного до розмовно-побутового спілкування) [13]. Крім нейтрального мовлення, виділяються: неформальна – коли соціальні відносини мовців визначаються як фамільярні – рольовий статус може бути визначений як відношення «близького знайомства, рольова позиція – належність до «рівних»; грубо-фамільярна, коли близьке знайомство дає підставу для «запанібратських» стосунків, а рольова позиція – зневага до особистості, до її достоїнств.

З.К. Теміргазіна виділила мовленнєвий акт оцінки як базисний тип, який включає в себе різноманітні акти: схвалення, засудження, осуду, похвали, лестощі, комплімент [14, 57]. По переважній формі реалізації нею також розрізняються письмові оцінні мовленнєві акти: характеристики, рецензії, відгуки, експертні висновки; усні: наприклад, ювілейна промова тощо.

Так, Т.В. Маркелова, досліджуючи семантику і прагматику засобів вираження оцінки, дійшла висновку, що градація ступеня інтенсивності оцінки відбувається за такою схемою: ядром оцінних мовленнєвих актів вона визнає акти схвалення і несхвалення (семи «добре / погано»). Експлікуються названі акти за допомогою різноманітних мовних засобів. Далі за ступенем градації інтенсивності оцінки зі знаком «плюс» розташовуються оцінні акти похвали (сема «досить добре»), і замикають систему оцінних мовленнєвих актів з позитивним значенням акти захоплення (сема «дуже добре»). За ступенем градації негативних оцінок першими в ряду після актів несхвалення стоять оцінні акти осуду (сема «досить погано»). Ланцюг інтенсивності негативних оцінок в ядрі оцінної семантики замикають мовленнєві акти обурення (сема «дуже погано»). Периферійними в системі оцінних мовленнєвих актів є акти здивування і акти засудження [7, 76 – 77].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Спираючись на семантичні та прагматичні властивості об'єкта нашого дослідження, ми пропонуємо виділяти такі типи мовленнєві оцінні акти: 1) орієнтовані на суб'єкт; 2) орієнтовані на об'єкт. Серед мовленнєвих оцінних актів, орієнтованих на об'єкт, можна виділити власне оцінні МА (похвала, осуд) і емоційно-

оцінні МА (захоплення, обурення, повага). Подібний підхід заснований на визнанні того факту, що оцінні дієслова є прямими вербальними репрезентантами іллокутивної інтенції оцінних мовленнєвих актів, отже, ми вважаємо правомірним те, що класифікація оцінних мовленнєвих актів може спиратися на семантичні та прагматичні ознаки оцінних дієслів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Безугла Л.Р., Романченко І.О. Лінгвопрагматика дискримінації у публіцистичному дискурсі: [монографія] / Л.Р. Безугла, І.О. Романченко. – Харків: ФОП Лисенко І.Б., 2013. – 182 с.
3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 576 с.
4. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – М.: Едиториал УРСС, 2009. – 280 с.
5. Жуламанова И.Г. Коммуникативно-семантические группы в разноструктурных языках / И.Г. Жуламанова // Автореф. дис. канд. – Алматы, 1999. – 32 с.
6. Левин С. Прагматическое отклонение высказывания / С. Левин // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 307–341.
7. Маркелова Т. В. Семантика и прагматика средств выражения оценки – в русском языке / Т.В. Маркелова // Филол. науки. – 1995. – № 3. – С. 67–79.
8. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // НЗЛ. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 22 – 129.
9. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью / Е.В. Падучева. – М.: Наука, 1985. – 271 с.
10. Прохоров Ю.С. Культуроведение и преподавание русского языка как иностранного: новые аспекты и парадигмы / Ю.С. Прохоров // Текст: Структура и функционирование. Вып. II. – Барнаул, 1997. – С.36–44.
11. Серль Дж. Метафора / Дж. Серль // Тайна метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. – 307–341.
12. Серль Дж. Что такое речевой акт? / Дж. Серль // НЗЛ. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 151 – 169.
13. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
14. Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке / З.К. Темиргазина. – Павлодар, 1999. – 272 с.
15. Grice H.R. Logic and Conversation // Syntax and Semantics / H.R. Grice. – Vol. 3 (Speech Acts). – New York: Acad. Press, 1975. – P. 41 – 58.